

УДК 323.11;.,715“(477):325.86

Олександр Реснит (м. Київ)

член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук,
заступник директора Інституту історії України НАН України
kraeznavstvo@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Ірина Жиленкова (м. Київ)

доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнополітики
факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
i.zhilenko@ukr.net

Українське національне відродження в XIX–XX ст.: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі

У статті розглянуто етнополітичні процеси на українських землях в XIX–XX ст., поняття «соборність» у науковому й політичному лексиконі.

Ключові слова: соборність, українське національне відродження, націотворчий процес.

Oleksandr Reient, Iryna Zhylenkova

Ukrainian national revival in the 19th–20th centuries: from territorial administration to unity in the independent state

The genesis and affirmation of the Ukrainian idea of state unity is rooted in the glorious and tragic era of B. Khmelnytsky's times. The 19th is marked by a fundamental shift in ethno-political processes on Ukrainian lands.

At the same time, the formation and consolidation of the Ukrainian nation – the highest form of ethnic development took place. A necessary prerequisite for the full completion of this process is the community of territory, language, economy, culture, national consciousness. The understandable desire to unite all Ukrainian lands into a single state resulted in the unification process, which ended with the proclamation of the Act of Unification on the Sophia Square in Kyiv on January 22, 1919.

The idea of the revival of the Ukrainian Independent State (UIS) has become the cornerstone of the programme and practical activities of the Organization of Ukrainian Nationalists. The gathering of Ukrainian lands within the Ukrainian SSR during the Second World War did not remove the acuteness of the national question. The political content of «Stalin's unification» did not satisfy the patriotic, nationally conscious part of the Ukrainian public in the USSR and abroad.

The breakup of the socialist system, the collapse of the Soviet Union and the proclamation of Ukraine as an independent state seemed to symbolize the implementation of the «national idea» in the most possible form. However, even taking into account the significant importance of this event, the problem of unity still remains relevant. There is an urgent need for the political consolidation of the nation, the spiritual unity of the entire national community, the protection of the political and cultural rights of the fellowmen in all ethnic Ukrainian lands. In this sense, the creation of a sovereign Ukrainian state should be considered as the only beginning and the necessary condition for solving the urgent political, socio-cultural, ethno-confessional, and economic problems inherited from the Soviet regime.

Key words: unity, Ukrainian national revival, nation creating process.

На крутозламах складної історії України науковці завжди намагаються як розглянути значущість тих чи інших доленосних подій, так і з'ясувати їхні витoki й наслідки, простежити вплив на сучасність. Серед найдраматичніших і тяглих за часом є процес соборизації етнічних українських земель у незалежній державі.

Поняття «соборність», запозичене з релігійної лексики, спершу вживалось в суто політичному сенсі. Початковий етап генези ідеї соборності пов'язаний із феодальною роздробленістю, чужоземним пануванням, відсутністю релігійної єдності. В різних тлумаченнях вона поставала у часи Національної революції 1648–1676 рр., ліквідації Гетьманської держави, в концепціях діячів «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського товариства. «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» й «Книга буття українського народу» – програмні документи останньої організації – наскрізь пронизані ідеями «племінної та релігійної соборності», українського месіанізму. Вагомий внесок у розвиток ідеї соборності зробили М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, теоретики українських партій початку ХХ ст. (РУП, УНП, УПСС), а також ОУН.

Від часу Переяславської ради політичне життя в Україні «вступило в період «українського питання» щодо Московсько-Російської держави і в ній зоставалося до останньої революції»¹. Коментуючи цю обставину, британський історик українського походження Михайло Демкович-Добрянський констатує: «Російська імперія крок за кроком ліквідувала всі форми, навіть найскромніші, українського самоврядування. Імперія виявилась не здібною до будь-якої форми компромісу з Україною, яка добровільно прийняла протекторат царя в Переяславі»². Внаслідок трьох поділів Польщі західноукраїнські землі ввійшли до складу Австрійської імперії. Новий адміністративно-територіальний поділ також не сприяв об'єднанню заселених українцями земель у складі окремих утворень. Укра-

їнці Західної й Східної Галичини, Південної та Північної Буковини перебували у складі «Королівства Галиції і Лодомерії», Закарпаття підпорядковувалося Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню «Угорського королівства». Загалом під владою Австрійської корони проживали 3,5 млн українців, а у межах Російської імперії – 8,2 млн. Чужоземне панування, національне гноблення, релігійна роз'єднаність, соціально-економічний гніт, які встановилися після втрати державності, викликали відродження в суспільно-політичній думці ідеї соборності, закликів до боротьби за єдність етнічних українських земель, культури їх народу й церкви³.

Окреслюючи нові фази державницького руху українства, історики та публіцисти виділяють період з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. І. Лисяк-Рудницький назвав той час «українським ХІХ століттям». Акцентуючи увагу саме на цьому етапі, він підкреслював, що українське відродження пов'язане, по-перше, із соціотворчим процесом формування вітчизняної національносвідомої інтелігенції, а, по-друге, націєтворчим процесом становлення власної нації, що характеризувався «перетворенням етнічнoмoвнoї спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту»⁴. Для підкреслення цієї думки наводиться таке твердження І. Лисяка-Рудницького: «Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація»⁵.

У цілому погоджуючись із тим, що саме ХІХ та початок ХХ ст. стали періодом найвищого піднесення українського визвольного руху і національного відродження, все ж слід зауважити, що генеза й утвердження української державно-соборницької ідеї сягає корінням у славу та водночас трагічну добу Хмельниччини. Саме з успіхами національно-визвольної війни проти польської шляхти М. Грушевський пов'язував те, що Україну стали асоціювати з територією

¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 42.

² Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. Історичні нариси на теми російського імперіалізму. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 76, 78.

³ Сергієнко П.П. Соборна Україна: Від ідеї до життя. – К., 1993. – С. 23.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С. 147.

⁵ Там само. – С. 189.

від Карпат до Дону, і «під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ»⁶.

Високо оцінює значення того відтинку нашої історії й академік В. Смолій, який наголошує, що внаслідок багаторічної боротьби українського народу за свободу і реалізації державотворчих ідей української еліти на чолі з Б. Хмельницьким вдалося створити державу і «не було втрачено перспектив возз'єднання її у межах усіх українських земель і досягнення повної незалежності»⁷.

У цьому ж річищі міркують інші сучасні дослідники – В. Кучер та В. Солдатенко: «І національна революція, і заснування гетьманської держави, і навіть трагедія Руїни – разом закріпили в свідомості українців ідею соборності як одну з наріжних, визначальних у всьому світосприйнятті, світорозумінні, як відчуття єдиної козацько-руської вітчизни». Свідченням цього вчені вважають «козацькі літописи кінця XVII – початку XVIII ст. – Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки та «Історію русів», що стала апогеєм національно-політичної думки другої половини XVIII – початку XIX ст.»⁸. До таких документів слід віднести й один із перших у світі проектів демократичної конституції – «Вивід прав України» 1710 р., складений П. Орликом.

XIX ст. позначене фундаментальним зрушенням в етнополітичних процесах на українських землях. У той час відбувалися становлення та консолідація української нації – вищої форми розвитку етносу. Необхідною умовою повноцінності цього процесу вважається спільність території, мови, економіки, культури, національної свідомості. Саме перший компонент і був відсутнім з огляду на те, що кордон по р. Збруч розділив українську спільноту на дві частини з усіма впливаючими з цього наслідками. У підросійській Україні значно повільніше відбувалося відторгнення віджилих форм господарювання, поширення національної ідеї та політичної культури.

На українських землях, що перебували під контролем Відня, в силу існуючих тут політичних і соціально-економічних обставин виникли передумови для інтенсивнішої інтеграції українства у політичне життя Австрії, зростання його національної свідомості. Специфічні риси мав процес самоідентифікації українського населення в обох імперіях. Тож до певної міри має рацію Павло Магочий, який диференціював за глибиною і хронологією ці явища на українських землях у складі двох імперій. Можливо, його твердження, що підавстрійські українці «відігравали важливу, а то й вирішальну роль у вирішенні напрямку українського національного відродження»⁹, виглядає дещо категоричним. Але об'єктивні реалії були такими, що саме Галичина – цей «український П'ємонт» – щоразу, коли в історії українського народу відбувалися доленосні події, засвідчувала не лише готовність заявити власну волю щодо них, а й на ділі брала у них активну участь. І. Лисяк-Рудницький у даному питанні займає іншу позицію. Він фокусує увагу якраз на співпраці наддніпрянців і галичан у піднесенні національної свідомості: «Галицький ґрунт був радше яловий. Ідеї, що служили натхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку надходили з Наддніпрянщини»¹⁰.

Певно, найближче до «золотої середини», що межує з істиною, підійшов М. Грушевський. Він розглядав два паралельні потоки українського національного руху (в Російській та Австро-Угорській імперіях) у взаємозв'язках і взаємовпливах. Розбіжність в оцінках істориками особливостей розвитку української спільноти частково пояснюється різними критеріями та підходами. Одні беруть за основу ідеї та їх поширення, інші – реальні політичні процеси. Однак, коли врахувати всі чинники, слід визнати слушність концептуальних побудов академіка О. Прицака, який розглядає українське національне відродження як феномен динамічний,

⁶ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – С. 64.

⁷ Смолій В. Проблеми української державності в середині XVIII ст. // Незалежність України: Історичні витоки та перспективи: Матеріали наук. конф. 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С. 22.

⁸ Кучер В., Солдатенко В. Соборність України: підсумки дослідження проблеми // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К., 2002. – С. 154.

⁹ Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97.

¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 159.

позначений постійною зміною лідируючої позиції в ньому того чи іншого регіону. І вже зовсім беззаперечним є той факт, що всі вони відігравали помітну роль у боротьбі за національну державність у різні часові відрізки вітчизняної історії й підготували підґрунтя для Української революції 1917–1921 років.

Одним із визначальних факторів, який постійно підживлював ідею «збирання» українських етнічних територій, були історико-етнографічні праці, публіцистичні та художні твори, нові філософські й соціальні теорії. Поширення історичних знань єднало людей усвідомленням спільності їх долі, зміцнювало почуття любові до батьківщини, її славного і драматичного минулого, відроджувало в пам'яті образи відомих діячів, які відіграли помітну роль у боротьбі за волю України. Національне відродження нерозривно пов'язане з літературним життям, діяльністю навчальних закладів, де виникали гуртки викладачів та студентів, які вивчали й популяризували вітчизняну історію, народну творчість, культуру, рідну мову.

На початку XIX ст. пошук національної ідентичності представниками української інтелігенції здебільшого не мав політичного забарвлення. Його підживлював лише інтерес до історії, літератури, мови, народних звичаїв і традицій. Проте вже в 1830-40-х рр. культурно-просвітницька діяльність патріотичної еліти набуває політичного забарвлення. Так, Кирило-Мефодіївське товариство прагнуло утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької республіки у конфедеративній спілці таких же слов'янських країн.

Після ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства український рух у Російській імперії знову зосередився переважно довкола культурно-освітніх питань. На початку 1860-х рр. українська ліберально-демократична інтелігенція Києва, Одеси, Полтави, Чернігова почала гуртуватися в самодіяльні напівлегальні об'єднання – громади, що викликало серйозну стурбованість царських спецслужб. Громадівцям інкримінували не лише «українофільство», а й «малоросійський сепаратизм» та пропаганду соціалістичних ідей. Початок XIX ст. знаменувався піднесенням національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Тут активізувалося культурно-освітнє життя, ширився революційний рух. Частина української молоді взяла

участь у польському повстанні 1830–1831 рр. – вступивши до польських революційних організацій, вона відстоювала інтереси українського населення. Продовжувалася боротьба за об'єднання українських етнічних земель. Під час революції 1848 р. передова громадськість висунула вимоги поділу Галичини на польську й українську частини з приєднанням до останньої Закарпаття і Північної Буковини та надання цьому утворенню широкої автономії в складі імперії.

Об'єктивні й суб'єктивні чинники сприяли налагодженню зв'язків між західними і наддніпрянськими українцями. Однією з таких форм стало регулярне стихійне відходництво багатьох тисяч мешканців західноукраїнських земель у підросійську Україну. Значний вплив на зближення та консолідацію двох гілок українського народу продовжувала справляти історична, етнографічна й художня література, пісенна творчість. Друга половина XIX ст. позначена появою фольклорно-етнографічних видань «Записки Южной Руси» П. Куліша, «Збірник українських пісень» М. Лисенка, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького, «Народные южнорусские сказки» і «Чумацкие народные песни» І. Рудченка, «Політичні пісні українського народу XVI–XVIII ст.» М. Драгоманова, «Исторические песни малорусского народа», підготовлені М. Драгомановим та В. Антоновичем, а також фундаментальної народознавчої праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», упорядником якої виступив П. Чубинський. А скільки українських патріотів виховувалися на покладених на музику поезіях Т. Шевченка «Заповіт», І. Франка «Не пора...», «Молитві за Україну» композитора М. Лисенка й інших творох!

Суперечливими тенденціями характеризувалася мовна ситуація на українських землях. Навіть на рубежі XIX–XX ст. близько 75% українського населення обох імперій залишалося неписьменним. І. Франко з гіркотою говорив про погане знання народної мови в Галичині, її «плутаність і запоганеність» у тих, хто говорив і писав нею. Неписьменність і малограмотність ускладнювала ознайомлення широких мас із кращими здобутками української літератури, подолання діалектизмів. Та все ж поступово, долаючи всі труднощі, у мовному полі українців починають домінувати універсальні тенденції: українську мову визнали своєю і наддніпрянці,

і слобожани, і галичани, і подоляни, і закарпатці¹¹. І. Франко з цього приводу у 1907 р. писав: «Наша літературна мова в останніх десятиліттях таки значно виробилася. Кожний, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусів бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців»¹².

Значний внесок у формування літературної української мови зробили відомі вчені-лінгвісти О. Потебня, П. Житецький, А. Кримський. Цьому сприяв також вихід у світ багатотомної книжкової серії «Пам'ятки українсько-руської мови та літератури», до створення якої долучилися І. Франко, І. Верхратський, К. Студинський, М. Возняк, а також поява граматик і словників – «Словаря російсько-українського» М. Уманця, «Українсько-російського словника» В. Дубровського, «Словаря української мови» Б. Грінченка.

Слід зазначити, що мовна ситуація, тісно пов'язана з рівнем національної самосвідомості, була особливо складною у зрусифікованому, урбанізованому середовищі, у сполонізованих, змадяризованих, зрумунізованих містах Галичини, Закарпаття і Буковини. Доволі індивідуально сприймали національну ідею українські пролетарські та буржуазні верстви. Та, попри все, суспільно-політичні й етносоціальні процеси XIX ст. поступово готували підґрунтя для сприйняття «української ідеї» все більшою частиною населення українських земель, розділених кордоном, переконували його в необхідності спільної боротьби за свої соціальні, національні, політичні права. Зростання економічних суперечностей і соціальної напруги у кінці XIX – на початку XX ст., масові виступи селян та робітників, опозиційний рух інтелігенції прискорили утворення українських національних політичних партій та організацій. У їхніх програмних положеннях (хоча й різною мірою) відбивалося прагнення українців жити в єдиній національній суверенній державі. Цей факт засвідчував їхнє перетворення на політичну націю, виводив національно-визвольний рух на якісно новий рівень.

Революційні події 1905–1907 рр. створили можливості для легального волевиявлення тієї частини українського суспільства, яка вважала своїм громадянським обов'язком боротися за свободу власного народу, за його право на самобутність та вільний розвиток. Апогеєм цих зусиль стала Українська революція 1917–1921 рр., що увінчалася відродженням (на жаль, короткочасним) незалежної Української держави. Третій універсал Української Центральної Ради проголосив утворення Української Народної Республіки у чітко визначених територіальних межах, які хоча й не охоплювали усіх етнічних земель, населених українцями, однак підкреслювали рішучість керівників новоутвореної держави легітимізувати їх право жити в останній.

У кінці жовтня – на початку листопада 1918 р. виникла Західноукраїнська Народна Республіка. 13 листопада Українська Національна Рада ухвалила «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії», згідно з яким в її складі проголошувалися Галичина й Буковина з українськими етнічними землями угорських комітатів Березький, Марморощинський, Угорський, Спишський, Угоцький¹³.

Впадає в око схожість у назвах обох державних утворень, а також національно-демократичне спрямування їх законодавства, що не було випадковим. Органічне прагнення до з'єднання всіх українських земель у єдину державу вилосилося в об'єднувчий процес, який завершився проголошенням Акту злуки на Софійському майдані Києва 22 січня 1919 р. В універсалі УНР з цього приводу зазначалося: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Україна) і Наддніпрянська Велика Україна».

Соборницькі устремління продемонстрували не лише галичани та наддніпрянці, а весь український загаль, свідченням чого стали відповідні рішення Гуцульської й Лемківської республік, всенародні віча угорських і буковинських українців. Не вдаючись до розкриття причин невдач українських урядів буремної революційної доби (це становить предмет окремої розмови), слід наголосити на історичному значенні Акту

¹¹ Багмут Й.А., Русанівський В.М. Рідне слово. – К., 1969. – С. 5.

¹² Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т. – К., 1982. – Т. 37. – С. 206, 224.

¹³ Рубльов О.С., Ресет О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 272.

злуки 22 січня 1919 р. «Символічним кроком, спрямованим у майбутнє», назвав його один із публіцистів¹⁴. Сукупність несприятливих внутрішніх і зовнішніх чинників спричинили поразку української революції. Внаслідок системи міжнародних угод Східна Галичина відійшла до Польщі, Північна Буковина і Бессарабія – до Румунії, Карпатська Україна – до Чехословаччини. Решта українських етнічних земель увійшли до складу квазідержавного утворення – УСРР. Розпочався новий етап боротьби за відродження незалежної соборної національної держави. Короткочасна українізація і наявність власної Конституції, Верховної Ради, Раднаркомів та ЦК КП(б)У – ось і все, що дозволив Кремль у справі розв'язання національного питання в Україні. Потім був Голодомор, репресії й терор 1930-х рр., придушення щонайменших виявів опозиційності та «сепаратистських тенденцій».

Самовіддану боротьбу за свою національну гідність, рівноправність і свободу вела українська спільнота в Польщі. Міжвоєнний період став справжнім випробуванням для українців, що мешкали на території II Речі Посполитої. Політичні партії, громадські об'єднання, релігійні діячі своїми діями засвідчили нездоланне прагнення до цивілізованого вирішення «українського питання», здатність українців до самоорганізації, організованого волевиявлення, бажання возз'єднатися в єдиній державі з іншими відлами українського народу.

Саме на цей час припав сплеск політичної діяльності українських націоналістів, яких надихали ідеї М. Міхновського, що на зорі ХХ ст. висунув гасло: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж до Кавказу»¹⁵.

Серед найяскравіших adeptів «української ідеї» слід назвати С. Рудницького і Д. Донцова. Представник табору так званих «самостійників», С. Рудницький головним змістом української історичної традиції вважав глибокий демократизм, прагнення до народоправства й свобод у всіх сферах життя, відчуття відмінності, окремішності від

поляків та росіян, а її спрямуванням – побудову Української національної держави в етнографічних межах¹⁶. Родоначальник «чинного» націоналізму, Д. Донцов займав радикальну позицію у питанні про перспективу боротьби за соборну українську державність. Не визнаючи ідей слов'янофільства, теорії «Східної Європи», соціалізму, він підвищував над усім національну українську ідею. «Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, – писав Д. Донцов у праці «Націоналізм», – мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею опанування духового, економічного і політичного життя нації... Істотна точка, яку треба поставити над усіма, – це забезпечити нації свободу і незалежність»¹⁷.

Ідея відродження Української Самостійної Соборної Держави (УССД) стала наріжним каменем програми й практичної діяльності Організації українських націоналістів. Напередодні німецько-радянської війни вироблення концепції ОУН (Бандери) у справі організації управління в Україні та добору кадрів для нього покладалося на «Державну комісію ОУН». ОУН (Мельника) створила Комісію державного планування, яка виробила проект устрою майбутньої незалежної Української держави. 30 червня 1941 р. бандерівці проголосили у Львові Акт відновлення незалежної Української держави, на чолі якої стояло Державне правління. Гітлерівці, розуміючи далекосяжні перспективи цієї події, заявили про неправомірність дій ОУН (Б) і затримали її лідерів.

Однак це був тільки початок боротьби українських націоналістів за УССД, яка, незважаючи на невдачі, не була марною. У підсумковому документі конференції мельниківської ОУН (березень 1944 р.) наголошувалося, що війна між нацистською Німеччиною та більшовицькою Москвою «точиться за виключне володіння українськими землями. Однак війна і жорстокий окупаційний режим не змогли звести народ України до другорядної біологічної сили в Європі. Навіть за таких несприятливих умов відроджувалася національна духовність, суспільні сили в

¹⁴ Див.: *Абліцов В.* Крок у майбутнє // *Голос України.* – 1999. – 22 січня.

¹⁵ *Міхновський М.* Самостійна Україна // *Українські політичні партії кінця XIX – початку ХХ ст.* Програми і довідкові матеріали. – К., 1993. – С. 39.

¹⁶ *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1999. – С. 68-70.

¹⁷ *Донцов Д.* Націоналізм. – Лондон, 1966. – С. 325, 330.

політико-революційній площині. Навіть масштабні міграції українців з заходу на схід і навпаки сприяли появі нового соборницького типу українця»¹⁸.

Як це нерідко буває в історії, доля українського народу в період Другої світової війни опинилася в руках тих, хто найменше бажав утворення суверенної національної держави. Одним із наслідків зовнішньополітичного курсу Сталіна стало збирання українських земель у межах УРСР. У вересні 1939 р. до її складу ввійшли Волинь, Галичина, частина Полісся, що до того перебували в складі Польщі, у червні 1940 р. – Північна Буковина, Акерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти, які належали Румунії. Територія республіки збільшилася до 560 тис. кв.км., а населення – до 41 млн. чол. (за рахунок нових 8,1 млн громадян).

На завершальному етапі Другої світової війни радянський уряд уклав низку міждержавних угод, якими регулювалися питання кордонів із сусідніми державами. 16 серпня 1945 р. в Москві було підписано договір між Польщею й СРСР про кордон з відхиленням його від «лінії Керзона» на 30 км на південь від м. Крилува. 29 червня 1945 р. без участі української делегації чехословацька сторона підписала з радянською договір про передачу Закарпаття до складу УРСР. Завершив міжнародно-правову легітимізацію західних кордонів республіки радянсько-угорський мирний договір (10 лютого 1947 р.). Внаслідок цього її територія збільшилася на 12,9 тис. кв.км., а кількість населення – на 800 тис. осіб. Ці події знаменували завершення історичного процесу консолідації українських земель в єдиній державі, хоча він став наслідком не національно-визвольного руху, а зовнішньополітичної стратегії Сталіна.

Однак збирання українських земель у складі УРСР у період Другої світової війни не зняло гостроти національного питання. Політичний зміст «соборизації по-сталінськи» не задовольняв патріотичну, національно-свідому частину української громадськості в середині СРСР і за кордоном. Тотальна русифікація, відсутність демократичних свобод, ідеологічний пресинг спрямовувалися на витворення « нової історич-

ної спільноти – радянського народу» – денаціоналізованої, слухняної маси, повністю підвладної партократичній номенклатурі.

Крах соціалістичної системи, розпад Радянського Союзу та проголошення України незалежною державою, здавалося б, символізували реалізацію «національної ідеї» у максимально можливій формі. Однак, навіть з урахуванням справді величезної ваги цієї події проблема соборності й донині залишається актуальною. Існує нагальна потреба політичної консолідації нації, духовної злуки всієї національної спільноти, захисту політичних і культурних прав наших співплемінників на всіх етнічних українських землях. У цьому розумінні утворення суверенної Української держави слід вважати лише початком та необхідною умовою розв'язання нагальних політичних, соціокультурних, етноконфесійних, економічних проблем, успадкованих від радянського режиму.

Зміцнення соборності та розв'язання проблем регіонів України має спиратися на теоретико-методологічні засади. За небезпідставним визначенням П. Брасе «Етнічність і націоналізм, міжетнічні конфлікти й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність держав». Іншими словами, якщо регіони – старі, як світ, то регіоналістика – порівняно молодий науковий напрям. Можливо, саме тому ще не усталений його категоріальний апарат¹⁹.

І.Ф. Курас серед кількох «вимірів» регіоналізму провідним вважав «природний органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних і культурних аспектів життєдіяльності людських спільнот», який реалізується у таких категоріях: – соціальна згуртованість етнічних, расових, конфесійних і мовних груп, що проживають спільно; – економічна взаємодоповнюваність тих господарських і промислових одиниць, які працюють у рамках даної території; – сумісність суспільних цінностей, пов'язаних з культурою, релігією, історичними традиціями; – політична солідарність.

Наголошуючи на тому, що регіоналізм орієнтований на «використання тих можливостей, які походять з природного територіального

¹⁸ Цит. за кн.: *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К., 2002. – С. 116.

¹⁹ Див.: *Верменич Я.* Теоретично-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 15-42.

розподілу компетенції влади і виробничих ресурсів серед різних груп населення», вчений вказував, що він «внутрішньо властивий усім типам сучасних суспільств, незалежно від їх розмірів, рівня розвитку, особливостей політичних структур і т.д.». Український регіоналізм І.Ф. Курас вважав явищем, давнішим за нашу державність, успадкованим від часу проголошення незалежності, що стало однією з актуальних проблем внутрішньої політики. Досягнення соборності, органічної єдності, інтегрованості країни він розглядав як одну з ключових умов зміцнення незалежності.

«У період становлення української держави і суспільства, при відсутності традицій демократії, загально визнаних базових цінностей, суспільних орієнтацій і геополітичного вибору, регіоналізм стає чинником, що визначає рівень стабільності й одночасно цивілізованості. Поза ним в Україні не можуть бути вирішені питання міжнародних відносин, гуманітарного розвитку, економічної модернізації, створення ефективного системи державного управління і самоврядування, протидії деструктивним зовнішнім впливам».

У статті «Державотворчі інтереси в сучасній Україні» (1994 р.) І.Ф. Курас вказував на відмінності між регіоналізмом співробітництва, який утверджував себе в економічно розвинених державах світу, та українським регіоналізмом і застерігав, що «запозичення західноєвропейських ідей регіоналізму (а саме вони є наріжним каменем ідеї федералізації) було б, м'яко кажучи, некоректним з наукової точки зору і сумнівним – з політичної»²⁰. Аналізуючи події наступних 5 років, він дійшов висновку, що деструктивний потенціал регіоналізму виявився незначним. Навіть в умовах тогочасної глибокої економічної кризи і зростання соціальної напруги, на його думку, етнополітичні й конфесійні відмінності регіонів України не виявили себе як головні джерела політичного сепаратизму²¹.

Однак час довів, що регіоналізм – явище надзвичайно рухливе у своєму внутрішньому розвитку і зовнішніх виявах. До часу латентні процеси, підживлені певними політичними умовами у поєднанні з соціально-економічною ситуацією, виявили здатність переростати у досить

дійові фактори, які часом набувають форм «галицького», «кримського», «східноукраїнського» сепаратизму. При цьому одні експлуатують гасла «національної свідомості», другі – «геостратегічного становища», треті – «економічної самодостатності», хоча мало хто з тих, що гіперболізують специфіку і значення окремого регіону, уявляє собі не віртуальний, а реальний хід подій у напрямі його суверенізації, а також можливі наслідки.

Впадає в око ще одна річ: навіть доволі гострі проблеми розвитку регіонів зазвичай розв'язуються, так би мовити, еволюційним шляхом. І лише чергова активізація політичного життя породжує нестримну хвилю спекуляцій довкола регіонів, перетворює дану проблематику на інструмент політичної гри. Це заняття не було б таким небезпечним, якби не закріплювало у суспільній свідомості думку про саму можливість розпаду держави, звикання до шантажу і силового тиску як методу політичної боротьби. Враховуючи схильність дестабілізованого перманентними кризами і скандалами, недовірою до владних інститутів суспільства впадати в протестно-революційний раж, можна передбачити, що цей вид політичної «зброї» буде ще довго використовуватися безвідповідальними політиками. Не хотілося б збиватися на менторство, однак не можна не зауважити з цього приводу: політична цілісність держави вкрай необхідна і важлива. Отже, на використання регіональних важелів має бути накладено якщо не табу, то хоча б мораторій.

Існує багато рецептів задоволення інтересів регіональних еліт, гармонізації владних горизонталей та вертикалей, і адміністративна реформа здатна відіграти в цьому не останню роль. Так уже склалося, що настрої різних категорій населення значною мірою залежать від рівня матеріального забезпечення, а отже, економічних заходів уряду. Тож допоки суспільство реально відчує результати позитивних змін, деструктивні чинники встигнуть суттєво дискредитувати ідею соборності Української держави.

Зі сказаного проступає очевидний висновок: віддавати долю регіонів на відкуп виключно політиків – означає створювати потенційну загрозу єдності країни. Громадські організації, наукова і

²⁰ Курас І.Ф. Історія і сучасність. – К., 1999. – С. 259.

²¹ Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999. – С. 289-291.

творча інтелігенція мають відіграти стабілізуючу роль, створивши противагу непродуманим, продиктованим ситуаційними (або комерційними) міркуваннями діям тих, хто зайнятий у сфері політики. Для цього слід підвести солідну наукову базу (теоретичну і практичну) під будь-які політичні, соціально-економічні та інші проекти в регіонах, глибоко вивчивши особливості функціонування кожного з них. Згідно з теорією В. Вернадського, регіон, як просторова цілісність, водночас є територіальною компонентою біосфери, яка, у свою чергу, трансформується в ноосферу. Автор цього вчення визначив ноосферу як глобальну соціоекосистему (СЕС).

М. Долішній і Л. Гринів розглядають регіони в якості динамічних підсистем. Оскільки вони є відкритими для зовнішніх впливів, то пріоритетну роль у їхньому розвитку відіграють нерівноважні й нестійкі процеси, що зазнають постійних флуктуацій. При цьому комбінації різних внутрішніх і зовнішніх чинників можуть змінюватися, як тільки зазнає змін один із них²². На рівні регіону відбуваються складні економічні, соціокультурні, інформаційні, політичні процеси. Це надзвичайно чутлива система, тому навіть природно-кліматичні катаклізми можуть істотно деформувати існуючий баланс усіх складових елементів СЕС з важко прогнозованими наслідками.

Врахування й моделювання потенційно можливих алгоритмів розвитку подій має відбуватися в процесі формування сучасної регіональної політики. Як у природному, так і в соціальному середовищі стабільність систем залежить від збалансованих прямих і зворотних зв'язків. У розрізі даного питання йдеться про гармонізацію стосунків по лінії центр – регіони. Однак оптимальне співвідношення таких взаємовідносин можливе лише в ідеалі. Утім, це не означає, що до нього не потрібно прагнути. У реальному житті природні, економічні, соціодемографічні, політичні цикли не збігаються. Усі підсистеми СЕС пульсують аритмічно відносно одна одної, породжуючи суперечності й конфліктні ситуації. Кліматичні зміни глобального походження і характеру підказують необхідність перспективного економічного прогнозування і моделювання, однак врешті-решт

політики й уряди керуються не цими мотивами, а міркуваннями політичної кон'юнктури і доцільності.

При цьому зовсім ігнорується та обставина, що природні умови та ринкові коливання зовсім не однаково впливають на розвиток того чи іншого регіону й універсальних рецептів тут бути не може. Якщо у межах ноосфери метою є досягнення резонансності життя соціуму і природи через зниження сукупної ентропії СЕС, то на рівні однієї держави – узгодження інтересів центру і регіонів з одного боку й оптимізація стосунків між окремими регіонами – з іншого. Іманентною рисою регіону є не його замкнутість, прагнення до самодостатності (все це придумують публіцисти і політики), а, навпаки, стала тенденція до розширення зв'язків з іншими регіонами, та навіть, в окремих випадках, економічна, культурна, конфесійна і політична експансія. Отже, ідеться не про ізоляціонізм, а про природний потяг до самоствердження шляхом спеціалізації і домінування в одній чи кількох сферах. Будь-яка спроба штучно пригальмувати дану тенденцію прирікає регіон на неминучу деградацію. І, навпаки, чим більша кількість зовнішніх контактів – тим більшу життєспроможність і конкурентоздатність виявляє регіон.

З'ясування характеру взаємодії різних чинників, які детермінували складання регіонів України, реконструкція основних етапів їх розвитку саме в поліфонічному історичному інтер'єрі дають можливість зрозуміти складну діалектику цього феномену. Спроби обмеження вивчення монодисциплінарними (економічними, соціальними, культурологічними, релігієзнавчими, етнологічними та іншими) підходами неодмінно дадуть однобоке уявлення про вказані процеси, оскільки спричинять гіперболізацію якогось одного чи декількох факторів. Отже, найбільш перспективною методологічною парадигмою слід визнати комплексну історичну ретроспективу.

У XIX ст. рельєфно визначилися обриси таких регіонів України: Лівобережжя (колишня Гетьманщина), Правобережжя, Слобожанщина, Південна Україна (Новоросія) в межах Російської імперії та Буковина, Закарпаття і землі, що увійшли до «Королівства Галичини і Лодомерії» –

²² Долішній М., Гринів Л. Соціоекологічна функція регіональної економіки // Вісник Національної академії наук України. – 2000. – № 3. – С. 27.

у складі Австро-Угорщини. З часом підавстрійські терени, заселені етнічними українцями, дістали збірну назву – «Західна Україна», яке у XVIII ст. охоплювало й Правобережжя. Слід зауважити, що конфігурація регіонів, як правило, лише зрідка враховувалася державною адміністрацією при формуванні територіально-адміністративних одиниць – губерній, областей, округів, районів, воєводств, повітів тощо. У XIX ст. підросійська Україна поділялася на три генерал-губернаторства: Малоросійське (існувало від 1802 р. до 1856 р.), Новоросійське і Бессарабське (1822–1874 рр.), Київське, Подільське і Волинське (1832–1914 рр.).

З метою нівелювання соціально-господарських, культурних та етноконфесійних відмінностей периферій, Микола I припинив кодифікацію місцевого законодавства, яка розпочалась у період його правління. У 1840 р. знято з обговорення Державною радою звід законів західних губерній²³. Подібна доля спіткала закони, які відбивали особливості Бессарабії²⁴. Те, що для означення територіальних меж цих утворень використовувалися назви окремих історично сформованих регіонів, зовсім не означало, що в Санкт-Петербурзі серйозно рахувалися з даною обставиною. Адже йшлося не про збереження традиційних анклавів, а про їх максимальну уніфікацію.

Розглядаючи русифікацію лише в мовно-культурній площині, ми, самі того не помічаючи, залишаємо поза увагою не менш важливі її аспекти: соціальний та економічний. Господарські зв'язки можна розглядати як явище об'єктивного порядку, хоча в межах окремих регіонів відбувалося латентне протистояння національних фінансово-промислових груп і пересічних виробників – польських, українських, єврейських, російських. З цим пов'язані протекціоністські елементи економічної політики урядів щодо представників нації, а також прагнення окремих національних груп відстояти свої інтереси. У соціальній сфері відбувалися складніші процеси. Соціальна стратифікація оформлювалася в юридично закріплені майнові ніші. Привабливість державної та військової служби, підприємництва все більше домінувала над національними рефлексіями. Переважаючим інтересом стає не

відрубність, а прагнення до інтеграції та посилення впливів по галузевих горизонталях і управлінських вертикалях. Регіональні мотиви в цих умовах проступали здебільшого у формі господарської спеціалізації.

В Австрійській імперії, а потім II Речі Посполитій події розгорталися за іншим алгоритмом. Тут польсько-українське протистояння охопило практично всі сфери життя. Консолідація на етноконфесійній основі стала визначальною для обстоювання інтересів української спільноти, а регіональна специфіка (особливо її мовно-культурні елементи) – наріжним каменем, на котрому формувалась платформа українського національно-визвольного руху у XX ст., а також віссю, довкола якої оберталось все суспільне життя. Порівнюючи особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнського регіону з південним та східноукраїнськими, слід зауважити, що останні володіли у XIX ст. гігантським потенціалом.

Бурхливий розвиток промисловості вимагав великої кількості трудових ресурсів, що викликало міграційні потоки з російських теренів. Значний ринок робочої сили пом'якшив негативні соціальні тенденції в аграрній сфері. Економічна ситуація на західноукраїнських землях була значно гіршою. Обезземелення значної кількості дрібних господарів у краї, який не мав розвинутого промислового виробництва, загострило проблему зайнятості й аграрного переселення, що у свою чергу спричинило масову трудову міграцію за океан. Водночас несприятливі соціально-економічні умови стимулювали зростання рівня національної свідомості підкріплювали сподівання на утворення суверенної української держави, в якій титульна нація дістала б можливості для свого всебічного розвитку. Як ментальний феномен, цей погляд на перспективи українського народу базувався на ідеї соборництва – західні українці бачили себе у складі єдиної, сильної держави, спроможної конкурувати з іншими країнами.

Революційні події початку XX ст. зламали штучні кордони, які розділяли загальноукраїнський етнічний організм. Непереборне прагнення нації до абсорбування всіх етнічних островів у єдиний національний материк з особливою

²³ Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – С. 13.

²⁴ Див.: Власть и реформы: от самодержавия до советской России. – М., 2006.

силою виявилось в Акті злуки 22 січня 1919 р. між УНР і ЗУНР, який продемонстрував силу політичних рішень, коли вони спираються на історичну традицію, волю і сподівання мас. Поразка Української революції спричинила розірвання єдиного українського простору. Протягом двох міжвоєнних десятиліть західноукраїнські землі перебували у складі II Речі Посполитої. Цей період часто розглядається з україноцентричних позицій у негативному ключі.

Однак насправді ситуацію, що склалася, слід трактувати як дихотомічну. З одного боку, слід констатувати соціально-економічний, етноконфесійний гніт з боку польської влади, дискримінацію української меншини, а, з іншого, необхідно визнати, що українці отримали неоціненний досвід парламентської політичної культури, європейських цінностей і стандартів (хоча й з поправкою на особливості польської політичної і соціально-економічної системи). Більше того, вказані обставини сприяли постійній мобілізації української спільноти, що вимагало відповідного рівня самоорганізації й національної солідарності.

Принципово іншу модель розвитку населенню підрадянської України нав'язали більшовики. Квазідержавний за внутрішньою сутністю територіально-адміністративний утвір, навіть діставши статус республіки, усіма можливими засобами підганявся під шаблони, продиктовані в Кремлі. Монопартійна тоталітарна система із псевдodemократичною атрибуцією вихолощувала будь-які прояви громадської ініціативи, ігнорувала регіональні особливості. Швидкоплинний експеримент з Донецько-Криворізькою республікою слід сприймати як продиктований виключно політичними міркуваннями крок. А соціальна уніфікація господарських форм життєдіяльності, заснованих на державній власності, перетворювала людей з ініціативних і зацікавлених суб'єктів економічних процесів на безправну робочу силу, слухняних виконавців волі центру. Всепроникний страх покарання за будь-який необережний крок паралізував не лише волю до спротиву чи опозицію режимові, а навіть здоровий глузд і природну здатність до суспільної творчості, особливо в лавах номенклатури всіх рівнів.

Отже, український народ упродовж 1939–1940 років, а потім кількох повоєнних років пе-

режив своєрідний цивілізаційний шок. Для з'ясування глибинних механізмів цього явища можна застосувати теорію рубіжної комунікативності В. Дергачова. В її основі лежить теза про те, що різноманітні геополітичні, економічні, соціокультурні, екологічні та інші процеси, накладаючись один на одного, утворюють стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори – геострати, на просторово-часових рубежах яких виникають надлишкові граничні поля – геомари, які мають комунікативну природу. Саме у багатовимірному комунікативному просторі виникає висока креативна або руйнівна енергетика й відбувається «конкуренція пріоритетів».

Територія України є порубіжжям західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів-геострат. Тут межують краї трьох соціокультурних «плит», які з певною часткою умовності ототожнюються зі Східною, Західною та Південною Україною. Західноукраїнські терени перебували у західноєвропейському геополітичному просторі близько 700 років. Східна й Південна Україна – у російському відповідно 300 і 200 років, причому «південна плита» понад два тисячоліття знаходилась у середземноморському просторі. В. Дергачов на цій підставі пропонує в основу політико-адміністративного устрою й районування класти культурно-історичні та геополітичні рубежі. У зв'язку з незавершеністю й рубіжним характером формування української нації, він обстоює поетапну федералізацію країни, до якої можна прийти через перехідний період унітарної держави з елементами земельної автономії²⁵.

Співзвучні ідеї знаходимо в теорії А. Тойнбі «виклик – відповідь», у центрі якої – соціальні й психологічні наслідки просторово-часових контактів культур. За цією концепцією, на рубежах цивілізацій, де відбувалися найжорстокіші конфлікти, спостерігалися найбільш інтенсивні економічні контакти. У наш час проблеми порубіжної комунікативності цивілізацій набувають особливої гостроти, оскільки йдеться про вибір ціннісних орієнтирів і шляхів соціально-економічного поступу. Беручи на озброєння наведені методологічні підходи, слід мати на увазі один суттєвий момент. Прихильники теорії В. Дергачова вважають, що розвиток України здійснювався на рівновеликих збалансованих осях: захід – схід,

²⁵ Дергачёв В. Геополитика. – К., 2000. – С. 102–110, 428–432.

а також суходіл – море. Насправді ж вказані осі практично ніколи не були рівнодійними й збалансованими. Навпаки, перебуваючи в перманентній суперечності і протиборстві, вони синтезували орієнтальні й окцидентальні впливи і витворювали той звивистий вирій подій, який ми називаємо історією. Подібним чином на різних часових відрізках різним за величиною та реальним результатом був вплив військових, політичних, соціокультурних, етнічних, конфесійних чинників, які виявляли себе асинхронно. Ця невідповідність вимагає від науковців дуже уважного, якщо хочете – математичного врахування усіх складових процесу формування й функціонування регіонів, зважених узагальнень і використання досвіду минулого для моделювання ближчої та більш віддаленої перспективи.

Дещо захоплюючись військово-політичними і соціально-економічними характеристиками, ми інколи відводимо другорядну роль світоглядним аспектам. І.Д. Ковальченко відносить морально-психологічні й ментальні фактори до «компонентів з найбільш стійкою довготривалою дією». Він наголошує: «Завдання істориків полягає в тому, щоб показати, як ці фактори в одних випадках сприяли прогресу, а в інших, навпаки, затримували його і як у тих чи інших конкретних історичних ситуаціях різні суспільні і політичні сили враховували й використовували цей фактор у своїй діяльності»²⁶.

Існують істотні відмінності у генезисі ментального типу мешканця індустріального регіону й аграрія; нашаруваннями етнічних, конфесійних та світоглядних елементів позначені світогляд і поведінка представників Півдня, Заходу та Сходу. «Поклик предків», «кровна спорідненість» та інші фактори незримо, але істотно впливають на вчинки людей, формують їхнє життєве кредо і модель поведінки, а звідси – і певні політичні симпатії. Соборність України нерозривно пов'язана з національною ідеєю. Ця універсальна для всіх регіонів система цінностей має спиратися на міцне економічне підґрунтя, соціально орієнтовану політику уряду й місцевих властей, ефективне самоврядування, політичний і світоглядний плюралізм, толерантність і суспільну солідарність. Зважаючи на по-

лієтнічний склад населення, національна ідея має синтезувати тенденції перспективи розвитку української політичної нації (тобто всього громадянства держави) і водночас кожної етнічної та соціальної групи.

Якщо не вдаватися до детального розгляду питання, то *національна ідея зводиться до двох фундаментальних складових: політичної, в якій втілюються принципи народовладдя і забезпечення основних прав і свобод людини, та соціальної, що пов'язана з прагненням до справедливого соціального устрою, рівності політичних, економічних і культурних можливостей усіх верств суспільства й кожного громадянина зокрема.*

У такому вигляді національна ідея буде відображати інтереси всіх регіонів і забезпечувати стабільність держави. Посилаючись на те, що, згідно з Основним Законом України, не існує єдиної державної ідеології, дехто трактує це як відсутність будь-яких обмежень на інтерпретацію національної ідеї і повну свободу дій. Однак за уважного прочитання Конституції виявляється, що громадянство України передбачає обов'язкову лояльність щодо Української держави, дотримання її Конституції та законів, захист її незалежності й територіальної цілісності. Іншими словами, кожен громадянин України зобов'язаний юридично бути патріотом і державником.

І хоча Конституція кожної країни лише встановлює правові рамки, в яких відбувається життєдіяльність суспільства, все ж залишається загальнообов'язковим конституційне поле політичної боротьби, яка не повинна створювати загрози для суверенітету і незалежності Української держави, її політичного устрою, ігнорувати правові способи розв'язання конфліктів²⁷. У доповідній записці, підготовленій за дорученням Кабінету Міністрів України науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень у 2004 р., зазначалося, що поява «української незалежної держави є наслідком історичної ініціативи і тривалої політичної боротьби українського етносу, що саме тому є титульною нацією України, на землі якої, його етнічній території, він становить переважну більшість».

²⁶ Ковальченко І.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления об основных подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 27.

²⁷ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 635.

Право української нації на безперешкодний культурний і політичний розвиток, яке зневажалося в часи, коли Україна була позбавлена національної незалежності, може ввійти в суперечність з правилами і свободами, що не є іманентними етнічним українцям. Розв'язання даної колізії взагалі уявляється «золотим розрізом» внутрішньої політики, тим універсальним засобом, що здатний нівелювати будь-які негативні наслідки «параду суверенітетів» регіонів. Далі в документі наголошується: «Українська національна ідея формувалася значною мірою під гаслом соборності, оскільки передбачала руйнування політичних і духовних кордонів між різними частинами України. Взаємовідносини між регіонами України залишаються важливою соціальнополітичною і культурною проблемою і сьогодні». Специфічний інтерес до проблеми всеукраїнської єдності як стрижня національної ідеї зумовлений не в останню чергу зміною співвідношення між глобальними і регіональними складовими світової політики, зокрема творенням нової моделі регіоналізму в Європі. Регіоналізм тепер не розглядається як антипод соборності і не асоціюється лише з небажаними відцентрованими процесами, а осмислюється як природне прагнення регіонів до самодостатності й самореалізації²⁸.

Кожна держава, крім того, має свої національні інтереси. Від того, наскільки держава спроможна їх відстоювати, залежить її місце і роль у світовій спільноті. Аморфне, атомізоване суспільство, яке роздирають соціальні, економічні, політичні, етнічні, конфесійні суперечності, не здатне заявити про себе як авторитетного, рівноправного учасника міжнародних стосунків, убезпечити себе від експансії і диктату інших країн. Регіони є впливовим фактором не тільки внутрішньої, а й зовнішньої політики. Регіональна політика європейських країн актуалізує роль регіонів у налагодженні взаємовигідної співпраці.

Україна має значний потенціал для реалізації численних проектів у рамках єврорегіонів, оскільки 19 з її 25 областей є прикордонними. На сьогодні єврорегіони «Буг», «Верхній Прут», «Карпатський», «Нижній Дунай» охоплюють 1,5% території нашої держави і 22% її населення, 6 областей, 100 районів, 109 міст. Продовжується робота зі створення єврорегіонів «Сло-

божанщина», «Дніпро», «Дністер», «Сян». Співпраця регіонів України здійснюється шляхом двосторонніх угод з регіональними органами багатьох держав близького і далекого зарубіжжя, а також у рамках Асамблеї європейських регіонів та Асоціації прикордонних регіонів.

Активна позиція регіонів у даній сфері має економічний, культурно-освітній характер. Політизація цього питання – лише на шкоду справі, хоча без вибору стратегічних орієнтирів не обійтись. Нині це питання перетворилося на предмет гострих дебатів і політичних спекуляцій. Думається, що в даний час його вирішення можливе лише «згори». Незважаючи на те, що Україні надано статус держави з ринковою економікою, потрібно ще багато працювати для того, щоб створити справді соціально орієнтовану економічну модель. І тоді сама по собі з'ясується інтеграція, структура якої виявиться для нас найбільш ефективною. В нинішньому ж стані багатовекторність з орієнтацією на європейські цінності видається найбільш адекватним геостратегічним вибором і відповіддю на виклики часу.

Європейська регіональна політика перекоонує в тому, що залучення регіонів до інтенсивних контактів лише зміцнює державу та її авторитет. З регіоналізмом так чи інакше пов'язані виклики і загрози, що потребують адекватної реакції. Про деякі з них тут уже згадувалося. Тепер слід зупинитися на їх характеристиці детальніше. Головний сегмент суперечностей лежить в економічній сфері.

Історично склалося так, що регіони України мають різний економічний потенціал. Форсована індустріалізація 30-х рр. XX ст. східного й південного регіонів створила диспропорцію в розвитку інших регіонів. При цьому основна промислова база розташована в областях, де титульний етнос домінує за крипто-формальною демографічною ознакою, хоча реально тут переважає мовно-культурне середовище національної меншини. Правобережні й західні області переважно обслуговують аграрний сектор економіки. Такий етнокультурний «поділ праці» у єдності з руйнуванням попередньої форми господарювання на селі спричинив десоціалізацію аграріїв, безробіття і масову міграцію. Мешканці Західної України шукають роботу здебільшого в країнах Центральної, Південної

²⁸ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 639–643.

й Західної Європи, а тому і орієнтовані на європейські цінності (причому не тільки позитивні). Надлишок трудових ресурсів характерний і для розвинених індустріальних областей.

Те, що серед мешканців Півдня кожен п'ятий безробітний – технік чи інженер (і, водночас, не українець), створює певне підґрунтя для формування групи потенційних лідерів політизації етнічної групи. В умовах економічних негараздів і політичних криз політизація етнічних груп виступає дестабілізуючим фактором. Аналізуючи прояви регіонального партикуляризму, дослідники ведуть мову, в основному, про клани й економічні групи, які, обстоюючи власні корпоративні інтереси, не виявляють зацікавлення в інтеграції українських регіонів, зміцненні держави. Значна частина цих інтересів перебуває за межами України.

Як це не парадоксально, схожим алгоритмом відзначається девіантна поведінка діаметрально протилежної соціальної групи – т. зв. «заробітчани». Новітні «гастарбайтери» (за неофіційною статистикою, їх кількість коливається в межах 5–7 млн українських громадян) також пов'язують свій добробут не з Україною, а з можливістю працевлаштування за кордоном. Як правило, це – енергійні, відповідальні, кваліфіковані працівники. Однак їх громадська позиція і фактична участь у суспільному житті батьківщини маловиразні і незначні. Вихід із цієї складної ситуації вбачається у підготовці комплексних планів розвитку економічної інфраструктури в регіонах, запровадження якісного виробництва. Без масштабних централізованих програм це питання вирішити неможливо. Якщо економічні проблеми є базовими, тобто такими, які рано чи пізно доведеться розв'язувати, то політичні, незважаючи на, так би мовити, похідну природу, виявляють себе гостріше. Найчастіше політичного забарвлення набуває етномовна проблема. За переписом 1989 р., в Україні мешкало 72,7% українців і 22,1% росіян. Однак значно більша частина населення, у тому числі й українців, користувалась у повсякденному житті російською мовою. За президентства всіх трьох глав держави – Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка – послідовно втілювався курс на утвердження статусу державної за українською мовою.

Відомо, що певна частина суспільства сприйняла комплексні заходи як «утиски» російської меншини, «примусову українізацію», а на Одещині, Харківщині, Дніпропетровщині, Микола-

ївщині, в Донбасі й Запоріжжі місцеві органи влади ухвалили рішення про функціонування російської мови як офіційної мови або робочої, опротестовані прокуратурою як нелегітимні. Головним аргументом для появи таких підзаконних актів стала констатація того, що на цих теренах мешкає переважно російськомовне населення. Однак при цьому не брався до уваги засадничий принцип, окреслений чинним законодавством. Визначення конкретних місць проживання тієї чи іншої національної меншини має здійснюватися не за мовним, а за етнічним принципом. А у вказаних областях більшість населення становлять громадяни саме української національності. Мовна «карта» постійно розігрується російськими політиками-«яструбами», про що багато писалося. Не порівнюючи ситуацію з культурно-мовними правами багатомільйонної української діаспори у Російській Федерації, наведемо лише один факт: жодна інспекційна поїздка представників міжнародних організацій, з візитом верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин Макса ван дер Стула включно, не виявила жодних порушень у цій сфері в Україні. Мовна тканина відіграла роль дієвого фактора соборизації України. Розтинаючи її, певні політичні сили викривають свої справжні наміри під гучними гаслами захисту російської мови. Разом з тим, слід остерегатися «кавалерійських наскоків» у цій делікатній сфері. Адже навіть україномовна інтелігенція вважає російську мову й літературу невід'ємною частиною і джерелом свого культурного світу.

Незаперечним є одне: мовна проблема має бути виведена з обойми політичних торгів та спекуляцій, а державна лінія – не залежати від змін політичних лідерів та сил, які опиняються на владному Олімпі. Поки що існуючі тенденції дають небагато підстав для заспокоєння. Защищаючи російське етнічне й культурне середовище, частина одеської інтелігенції на початку 1990-х років намагалася витворити особливий «новоросійський» псевдоетнос. Дещо пізніше активізувалися спроби реалізації проекту «Великого Півдня» – наднаціональної спільноти, яка мала охоплювати територію деяких північних, східних та південних областей. Давнішу історію має проблема русинства. Свого часу її активно експлуатував російський царизм, а потім – сталінський режим. Хоча Сталіну вистачило здорового глузду не включати Закарпаття до складу

Російської Федерації. Але й нині існують політики, які підживлюють сепаратистські «русинські» «псевдонації», що загрожує територіальній цілісності України. Несуть небезпеку й спроби ототожнення румунського та молдавського етносів, здійснювані окремими румунськими громадськими об'єднаннями на Буковині. Як бачимо, етномовні проблеми є фактором, який несе в собі значний конфліктогенний заряд і вимагає постійної уваги з боку центральної та місцевої влади та рішень, заснованих на зважених наукових погрозах і практичних рекомендаціях.

У контексті даної теми особливе місце посідає позиція «великих» церков – православної, греко-католицької, римо-католицької, ісламу, які мають найбільшу кількість віруючих і реальний вплив на суспільне життя в Україні. Проведене в 1995 р. соціологічною службою «Соціс-Геллап» опитування засвідчило, що 57% громадян України вважали себе віруючими (у 1993 р. таких було 68,4%, щоправда, за даними Інституту філософії НАНУ). У правобережних та західних областях частка таких людей сягала 80–90%, у північних та східних областях – 35% і в Криму – 42%²⁹.

Кризові явища в економіці, підрив довіри пересічних громадян до органів державної влади і політичних інституцій, нестабільність суспільства дедалі більше привертають людей до релігійних об'єднань, в яких вони шукають духовної насаги й морального підкріплення. Та постатеїстичний ренесанс затьмарений інтенсивною політизацією конфесій. Замість того, щоб зосереджуватися на соціальній підтримці віруючих, «великі» церкви активно долучаються до виборчих кампаній, апологетики певних політичних партій та рухів, регіональних фінансово-промислових груп. У статті «Влада і церква в Україні: обрії майбутнього» вже йшлося про те, як політичні сили використовували авторитет православної церкви в ході президентських виборів 2004 року³⁰.

Отже, варто зупинитися на тих потенційних загрозах, які пов'язані з діяльністю найбільших церков. Об'єктивно найбільший конфліктогенний потенціал має українське православ'я. Вже сама наявність трьох конфесій – УПЦ МП, УПЦ

КП й УАПЦ – є явищем аномальним. Однак з погляду державної безпеки і геополітичних інтересів України найбільшу тривогу викликають спроби Росії перетворити УПЦ МП на інструмент своєї зовнішньої політики. Міфологема про «єдиний православний простір» навіть непосвяченим у тонкощі сприймається як варіація імперської ідеї «єдиної неподільної». Паралізувавши за допомогою тиску на Вселенську патріархію та інші помісні православні церкви будь-які спроби для зближення трьох українських церков, російські політтехнологи успішно втілюють сценарії конфесійного розколу, який несе в собі загрозу територіальній цілісності України. Поява єдиної української помісної православної церкви позбавить Кремль одного з найдієвіших способів «легітимного» втручання у внутрішні справи.

Використовуючи фальшиву тезу про те, що РПЦ МП є церквою переважно етнічних росіян, Москва бере на себе повноваження «захисту» прав єдиновірців і «єдинокровних братів». Насправді, значна частина віруючих (як і рядового кліру) РПЦ МП – це дисципліновані з огляду на дотримання канонів люди неросійських національностей. Знаючи всі труднощі, пов'язані з канонічним розв'язанням цього питання, російська влада в найближчій перспективі не збирається «відпускати» українське православ'я. Українським законодавством (як, до речі, і російським) передбачено невтручання держави у внутрішнє життя релігійних організацій. Однак у даному випадку йдеться про велику політику, і держава не може лишатися осторонь.

Нині зрозуміло, що Всеукраїнська рада церков не здатна вирішити кардинальні проблеми міжконфесійного співіснування. Перехід до «ручного управління» такою делікатною і складною сферою безпосередньо Президентом України і ліквідація Комітету у справах релігії, який давав науково обґрунтовані рекомендації й готував аналітичні матеріали, видається передчасним. Існують латентні (і не тільки, на жаль) суперечності між православними і греко-католиками, а також між римо-католицькою і греко-католицькою церквами. Суспільна реабілітація УГКЦ актуалізувала проблеми культового майна

²⁹ Нова політика. – №1. – С. 9.

³⁰ Сятиня М., Реснт О., Лисенко О. Влада і церква в Україні: обрії майбутнього // Україна молода: щоденна інформаційно-політична газета. – 2005. – 12 травня. – С. 5.

і храмів, відібраних у церкви після Львівського собору 1946 р. Греко-католики також виявляють стурбованість діями римо-католицького костелу, що кваліфікується як «експансія латинського католицизму», «прозелітизм» і т. п. З поверненням на історичну батьківщину кримськотатарського населення набуло ваги «ісламське питання». Враховуючи останні події у світі, українська влада має вжити відповідних заходів, аби не допустити протистоянь у Криму на релігійному ґрунті.

Одним із викликів у релігійній сфері слід вважати спроби Румунської православної церкви канонічно підпорядкувати собі приходи Чернівецької та Одеської областей, миряни яких у значній своїй частині є етнічними румунами чи молдаванами, а також старообрядські громади. Попри порівняно невелику кількість єврейського населення України (близько 100 тис. за переписом 2001 р.) тут діє понад 300 громадських і релігійних об'єднань, між якими, як правило, немає згоди. Та обставина, що більшість з них підтримують тісні зв'язки з міжнародними єврейськими організаціями, а також гострота протистояння в середовищі єврейської спільноти України, вимагають уважного ставлення з боку державної влади до її проблем. Як показує досвід, не слід залишати безконтрольних процесів появи неорелігійних громад, оскільки деякі з них несуть реальну загрозу суспільству. Негативні прояви, що мали місце кілька років тому, нелегко вдалося локалізувати і мінімізувати.

Таким чином, релігійне життя є також конфліктогенною зоною, що вимагає прогнозованих, політично виважених, науково змодельованих підходів з боку влади. У перспективі це дозволить уникнути як створення впливових, розгалужених релігійних структур виразно антиукраїнського спрямування, так і атомізацію «малих» конфесій на контрольовану множину.

Нарешті, одним з найбільш дискутованих і гострих викликів часу є питання про федералізм як засіб піднесення й розквіту регіонів. Дебати з приводу федералізму та інших форм і методів децентралізації виявили два підходи: суто теоретичний та практичний. Перший методологічно побудований на аналізі світового досвіду федералізму й віртуальному примірюванні матриць конкретних федеральних проектів на український ґрунт. Другий пов'язаний з прагматичними міркуваннями і сподіванням, що підви-

щення ролі самоврядування й економічна самостійність регіонів стануть тим локомотивом, який витягне їх з трясовини господарських негараздів. Існує ще одна лінія поділу, а саме – між прихильниками і супротивниками федералізації України.

Адепти ідеї негайної федералізації обстоюють думку про те, що лише реальні права і широкий суверенітет регіонів дадуть важелі для розв'язання складних соціально-економічних проблем. На їх думку, земельний устрій гармонізує стосунки центру і периферії, центрального уряду й місцевих органів влади, підвищить їх відповідальність за долю людей. Прихильники унітарної держави керуються, насамперед, загальнонаціональними інтересами. Одні (Я. Дашкевич) вважають, що федералізм несе безпосередню загрозу соборності України, інші (В. Шаповал) стверджують, що нам потрібна регіональна автономія, а не федералізм. Найбільш обґрунтованою виглядає думка про те, що соціально-економічне й політичне підґрунтя для федералізму в нашій державі – аморфне, не придатне для повноцінного втілення в цілому раціональних проєктів децентралізації. Мають рацію й ті, хто звертає увагу на позицію регіональних еліт, що керуються не загальнодержавними, а корпоративними інтересами. Навіть ті політичні партії, які мають загальнонаціональний електорат, залишаються регіонально орієнтованими. Потурання амбіціям їх лідерів, а також промислово-фінансовим групам, які за ними стоять, стимулює сепаратизм навіть у його неприхованих формах. Суто кабінетні побудови теоретиків про необхідність запозичення досвіду федеративних країн критикуються як такі, що не витримують експертизи на надійність наукового передбачення, а вірогідна похибка в цьому питанні ставить під загрозу найбільше завоювання українського народу – соборність суверенної держави. Залишаючи вироблення практичних рекомендацій політологам, соціологам та економістам, на завершення додамо: вітчизняна історія переконливо доводить, що легше запобігти непродуманим крокам, ніж долати їх наслідки. Невиважені, поспішні ходи в цій сфері спроможні каталізувати незворотні процеси, відкинути нас на століття назад. Унаочнити й широко оприлюднити історичну ретроспективу, донести її до політиків та державних чиновників і є завданням тих, хто досліджує проблематику соборності й регіоналістики в Україні.

References

- Abliczov V. Krok u majbutnye // Golos Ukrayiny. – 1999. – 22 sichnya. [in Ukrainian].
- Bagmut J.A., Rusanivs'kyj V.M. Ridne slovo. – K., 1969. – S. 5. [in Ukrainian].
- Demkovy'ch-Dobryans'kyj M. Ukrayina i Rossiya. Istory'chni nary'sy` na temy` rosij's'kogo imperializmu. – L`viv; Krakiv; Pary`zh, 1993. – S. 76, 78. [in Ukrainian].
- Dolishnij M., Gry`niv L. Socioekologichna funkciya regional`noyi ekonomiky` // Visny`k Nacional`noyi akademiyi nauk Ukrayiny`. – 2000. – № 3. – S. 27.
- Donczov D. Nacionalizm. – London, 1966. – S. 325, 330. [in Ukrainian].
- Franko I.Ya. Zibrannya tvoriv u 50 t. – K., 1982. – T. 37. – S. 206, 224.
- Grushevs'kyj M. Xto taki ukrayinci i chogo vony` xochut`. – K., 1991. – S.42. [in Ukrainian].
- Grushevs'kyj M. Xto taki ukrayinci i chogo vony` xochut`? // Vely`kyj ukrayinecz`: Materialy` z zhy`ttya ta diyal`nosti M.S.Grushevs`kogo. – K., 1992. – S. 64. [in Ukrainian].
- Koval`chenko Y`.D. Teorety`ko-metodology`chesky`e problemy` y`story`chesky`x y`ssledovany`j. Zametky` y` razmyshleny`ya ob osnovny`x podkhodax // Novaya y` novejshaya y`story`ya. – 1995. – № 1. – S. 27. [in Russian].
- Kucher V., Soldatenko V. Sobornist` Ukrayiny`: pidsumky` doslidzhennya problemy` // Etnopolitologiya v Ukrayini. Stanovlennya. Shho dali? – K., 2002. – S. 154. [in Ukrainian].
- Kuras I.F. Istoriya i suchasnist`. – K., 1999. – S. 259. [in Ukrainian].
- Kuras I.F. Etnopolity`ka. Istoriya i suchasnist`. Statti, vy`stupy`, interv'yu 90-x rokiv. – K., 1999. – S. 289–291. [in Ukrainian].
- Ly`syak-Rudny`cz`kyj I. Istory`chni ese. – K., 1994. – T. 1. – S. 147.
- Magochy`j P. Ukrayins`ke nacional`ne vidrodzhennya. Nova anality`chna struktura // Ukrayins`kyj istory`chny`j zhurnal. – 1991. – № 3. – S. 97. [in Ukrainian].
- Mixnovs`kyj M. Samostijna Ukrayina // Ukrayins`ki polity`chni partiyyi kincy` XIX – pochatku XX st. Programovi i dovidkovi materialy`. – K., 1993. – S. 39. [in Ukrainian].
- Rubl`ov O.S., Reyent O.P. Ukrayins`ki vy`zvol`ni zmagannya 1917 – 1921 rr. – K., 1999. – S. 272. [in Ukrainian].
- Rudny`cz`kyj S. Chomu my` xochemo samostijnoyi Ukrayiny`. – L`viv, 1999. – S. 68-70. [in Ukrainian].
- Rusnachenko A. Narod zbureny`j. Nacional`no-vy`zvol`ny`j rux v Ukrayini j nacional`ni ruxy` oporu v Bilorusiyi, Ly`tvi, Latviyi, Estoniyi u 1940 – 50-x rokax. – K., 2002. – S. 116. [in Ukrainian].
- Sergiyenko P.P. Soborna Ukrayina: Vid ideyi do zhy`ttya. – K., 1993. – S. 23. [in Ukrainian].
- Shandra V.S. Administraty`vni ustanovy` Pravo-berezhnoyi Ukrayiny` kincy` XVIII – pochatku XX st. v rosij's`komu zakonodavstvi: dzhereloznavchy`j anality`chny`j oglyad. – K., 1998. – S. 13. [in Ukrainian].
- Smolij V. Problemy` ukrayins`koyi derzhavnosti v seredy`ni XVIII st. // Nezalezhnist` Ukrayiny`: Istory`chni vy`toky` ta perspekty`vy`: Materialy` nauk. konf. 22 serpnya 1996 r. – K., 1997. – S. 22. [in Ukrainian].
- Syaty`nya M., Reyent O., Ly`senko O. Vlada i cerkva v Ukrayini: obriyi majbutn`ogo // Ukrayina moloda: shhodenna informacijno-polity`chna gazeta. – 2005. – 12 travnya. – S. 5. [in Ukrainian].
- Vermen`ch Ya. Teorety`chno-metodologichni problemy` istory`chnoyi regionalisty`ky` v Ukraini. – K., 2003. – S. 15-42. [in Ukrainian].